

HALADÁSUNK ÉS AZ EMBERI BOLDOGSÁG.*

I.

Alig hallunk hangzatosabb s használtabb jelszót korunkban, mint a »haladás.« Folyton gyarapodó ismereteink, intézményeink mind a haladás bélyegét viselik magukon. Mintegy ösztönszerűleg támad az emberben a kérdés, hogy az oly hangoztatott haladás mellett boldogulunk-e egyuttal?

Száz évvel ezelőtt Rousseau »nem«-mel felelt e kérdésre, s most, száz éves haladás után, a minden oldalról jövő panaszhangok, az általános elégtelenség mellett, már nem egy tudományos akadémia halhatatlanai vetik fel e kérdést, hanem az állapotok magok hozzák azt előtérbe. A haladás s az emberi boldogság első tekintetre is mint oly fogalmak tűnnek fel, melyek egymással a legszorosabb viszonyban vannak, s az elsőből a második egyszerűen következni látszik, legalább így kellene ennek lennie. Hogy azonban mai haladásunk s az emberi boldogság között, nincs meg az egyenes arány, sőt hova tovább a megfordított arányt látjuk érvényesülni, azt alábbiakban célunk kimutatni.

Nem lesz tehát érdektelen, ha ezekkel összefüggőleg az emberi nem fokozódó bajaira, a tudomány, művészet és erkölcs jelenére, nevelésünk s az emberi téves gondolatkörekre — futó pillantást vetünk, kimutatni ügyekezvén egyuttal, hol van a hiba és hol kell javítanunk.

Elvitázhatatlan tény, hogy társadalmi állapotaink fejlődésével, szaporodnak a betegségek is. Nemcsak, hogy újabb és újabb betegségek merülnek fel, de mint ezt tömött kórházaink s a

* Bemutattatott a M. T. Akademia 1882. márc. 6-ki osztályülésén.

statisztikai kimutatások tanúsítják, a betegedési esetek száma is mindig nagyobb. Hogy az emberiség nem tudja folyton szaporodó bajait gyógyítani, annak több oka van, életünk s állapotaink mindig több anyagot szolgáltatnak a megbetegedéshez, orvosi tudományunk ellenben még sokkal jelentéktelenebb, sem hogy elejét vehetné még a fölismert bajoknak is. Tény, hogy tanainak jelentékeny része igaz belátással óva int ettől és attól, létfentartásunk, hivatalunk, a kör, melyben mozgunk ellenben, a régi nyomra kényszerít; felismerjük a bajokat, s tragikai lemondással kénytelenek vagyunk bennök lábolni.

De nemcsak szaporodó testi bajokkal, hanem egy már nagyon elharapódzott, s a testi bajnál is veszedelmesebb lelki kórral kell a legujabb időkben találkozunk, mely haladásunknak átlirányát a legrikítóbban tünteti elő.

Ez a természetellenes vágy a megsemmisülés után. Gomba módra nőnek az öngyilkosságok, merényletek; az ember a világrend tarthatatlanságára kezd gondolni, midőn embertársait, az öngyilkosok egész legióját látja önkényt egy más létbe vándorolni. E baj ily arányban eddig a történelemben ismeretlen volt. A történelmi ember harczolt először a létért, földért, teste szabadságaért, harcolt a zsarnokság ellen, majd feltűnt a személyes szabadság, vallás, egyenlőség s ezek megvédésére fordította fegyvereit, s most midőn mindezeket kivívta, s a tudományok virágzását megérte, helyzetet teremt magának, mely tarthatatlannak tetszik neki, s a fegyvert önmaga ellen irányítja.

A világfájdalom, melyről már oly sokan beszéltek, s a melyet a legtöbben helytelenül fogtak fel, csak a legujabb időben kezd való tettekben nyilvánulni. Míg ezelőtt mint csendes melancholia szerepelt, most már mint mania kezd feltűnni, mely az egyes életének önkényes kioltásával végződik. E baj megérdemli, sőt követeli, hogy komolyan vegyük tekintetbe, szülő okait megvilágítsuk. A világfájdalom okait már mindenféleképpen keresték. Voltak kik egyes költők és írók műveinek tulajdonították, majd az ambíció és mindenféle vágy ki nem elégíthetésének resultumául tüntették fel, vannak kik a vallástalanságban, egyéni szerencsétlenségben keresték okait; napjainkban a közdemoralisatiót, a társadalmi corruptiót, a helytelen politicát hozzák fel indokul, sőt vannak kik mindenben a kormányokat okolják. Min-

denütt keresték csak ott nem, a hol a valódi ok székel, az ember saját lelkében. A világtörténelem mutatja, hogy már a legrégibb időkben voltak istentelen munkák; hogy az ambíció és vágy a mióta ember az ember, mindig harcot vívott a kivihetőséggel; mindig voltak szerencsétlen emberek; a társadalmi corruptio Rómában és keleten hasonlíthatlanul nagyobb volt; voltak türhetetlen zsarnok fejedelmek, örült uralkodók — de egy általános világfájdalom, mely az egyént az önkényes megsemmisülésre vezeti: ismeretlen volt.

Kétségtelen, hogy mindez hozzájárult a világfájdalom keletkezéséhez, de a mag az ember lelke, nem tudott e földben termékeny lenni, a világfájdalom, a megsemmisülési vágy ki nem virulhatott, mert volt a magban egy ellenszeres desinficiáló elem — a mély erkölcsi alapelv, vagy törhetetlen vallásosság. Ez az mi a mai kor oly sok emberében, minden nagy tudománya mellett is hiányzik, ez az elem tünt el az ember kebléből, melyen minden egyéb elem megtörnék. Jó nevelés tehát, mély erkölcsi s megtörhetetlen elvek mellett, a lélek megbir bármily jelent, s szilárdan egy jobb jövő alkotásán dolgozik, s nem ront előbb mint hős vad kézzel a természet törvényeibe, hogy aztán, végtelenül gyáván és tehetetlenül, ne birja önalkotta helyzetét elviselni, s megsemmisítse magát.

És azt gondoljuk talán, hogy csak azok az áldozatok, kik a temetőben nyugszanak, vagy a tébolydákban alkotnak egy jobb világot maguknak? Fájdalom, itt is áll a szentírásbeli »harmadiziglen«! Igen sok ember van a világon, ki folyton küzd a kétségbeeséssel, de valami, akár erő, akár gyengeség visszatartja őt a természet törvényeibe való hivatlan beavatkozástól; ámde az ily lelki állapotban fogamzott s nevelt gyermek örökölheti s öröklő apja jellembeli tulajdonait s a vele született készségnek már sokkal kevesebb anyag kell, hogy kitörjön a fiuból az, a mi az apában elfojtatott. Avagy nem tapasztaljuk azt, hogy az örülési hajlam is örökölhető? E kérdésekkel komolyan foglalkozni, javítani a hol lehet, égető szükség, mert az apák testi és szellemi betegségei az unokákban is kísérteni fognak.

Nincs semmi a világon, a mi magát az emberen annyira megboszulná, mint a rossz nevelés, az erkölcsi biztos alap, vagy

a hit hiánya. Legyen bár a kormányforma zsarnok, a társadalmi állapot romlott, ha az egyesnek van biztos erkölcsi alapja, vagy szilárd hite, rendületlenül megáll, s mint Horác mondja „si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae!« Az egyéni akarat megtörhetetlen, s valamint képes mindenről lemondólag, önmagát s az universumot megvetve a semmiségbe rohanni, úgy képes az universummal dacolni is, s a társadalmi corruptió közepette is, lábbal a sárban tiporva, fönt az igét, az eszmét, az ideált keresni! De erre nevelni kell az embert, nevelni pedig annál inkább, minél nyomasztóbbak a viszonyok.

Sajátságos, hogy mindig az intézményeket okoljuk, s nem az intézményeket tarthatatlanná tevő emberen akad meg tekintetünk. Legyenek intézményeink isteni sugallat műve, legyen közigazgatásunk pontos óramű, legyen tudományunk már a végtelenhez közeledő, az erkölcsi alap nélküli ember mindent megront, a mérges kézben a legjobb gyógyszer is mérgeissé válik. Szakszerű tudomány és erkölcs oly két elem, mely egymást mindig nélkülözni tudja. Ez fájdalom, hogy úgy van, de úgy van. Voltak korok a történelemben, midőn ideális czélokért, eszméért, vallásért, királyért ezeren és ezeren, szívesen áldozták fel életüket, s a történelem és az utókor, az eszme martyrjainak homlokát, babérkoszorúval fonta körül. Ez lelki erősség, ez erény és bátorság volt. De midőn valaki kellemetlen helyzetet teremt magának, s akkor a saját élete ellen fordítja fegyverét, ez gyávaság.

Az erkölcsi gyengeségnek még veszedelmesebb fajával is kell — s már minél gyakrabban találkozunk. Az egyén, ha nem érhetette el céljait, elkeseredésében és végtelen dühében, terveinek megakadályozóját, s aztán önmagát semmisíti meg. A merényletek mindig gyakoriabbak, mintha a terrorismus időszaka kezdődne. És fájdalom, az államhatalom minden fegyvere megtörik e tekintetben az egyesnek szabad akaratán. A gyógyszert messze kell itt keresnünk, az csak az ember nevelésében található fel.

Bár mennyi ilyen szerencsétlennek élettörténetét vizsgáltam, sehol sem találkoztam valami nagy lélektani ugrásokkal, mindezt azt találtam, hogy a gyermek- és ifjúkorban nyert erkölcsi

alapelvek irányadók voltak az ember egész életében, hogy a szakszerű ismeret és tudomány mint egészen indifferens elem szerepelt.

II.

Ha azt vennők vizsgálat alá, hogy az egyes szakszerű tudományának növekedésével mennyire növekedik állandó boldogsága? igen nagy aberrációkat tapasztalnánk. Ott a hol a kedélynyugalom, erkölcsi önértet nem culminál a szakszerű tudomány növekedésével, az egyéni állandó boldogság fogyása áll be, sőt az elégtelenség a világfájdalomig fokozódhatik. A boldogító elem mindig a kedély titokszerűségébe van burkolva, a tudományos elemeknek köréje való csoportosulása nimbuszt szerez az egyénnek, de e nimbusz mindig csak uszálya leendő az üstökös magvának, mely ragyogóvá, fényessé teheti magát az egész üstököszt, de nem ennek éltető eleme. A tudományos buvárkodás, nagy igazságok feltalálása, igaz, hogy mindig valami boldogító hatással bír. E hatás azonban pillanatnyi, s a mint elmúlt, az önértet új kielégítésre vár. De kicsoda közöttünk olyan, hogy mindig képes legyen feltalálni, teremteni, s innen származó nagy vágyait kielégíteni? Ha nincs meg a kedély biztos nyugalma, maga e végtelenig nem gyarapodható nimbusz lehet a boldogtalanság forrása. Másrészt igen sok eset van, hogy az egyén köré vont nimbusz, a hír, hatalom, dicsőség — melyek ezelőtt ideált képeztek, egészen közönyös ködpárává lesznek, az egyén bennök éltető elemet már nem talál, és innét legsajátosabb énjéhez kell fordulnia.

De nem is lehet ez másképen. A tudomány a husból és vérből álló ember számára — nem lehet önczél — ez csak eszköz az egyéni boldogság érvényesítéséhez. Az, ki a tudomány művelését egyedül álló önczélnek tekinti, nagy szarvas hibát követ el, a mennyiben az »én«-t a számításból kihagyja. Elég nagy hibája a legújabb időknek, hogy a czélt az eszközzel kezdik felcserélni, az embert a tudomány kedvéért kezdik idomítani, nem »emberi« embert, de »tudományos emberfélét« akarnak nevelni. Végre is ugyanazon egyénben az ember, polgár, hivatalnok egymással harczra kél, végre is a szív vérzik el, mert veszteni csak

az ember veszíthet; a polgár és hivatalnok csak hátramaradt öltöny, — melybe új egyén, új erő bújhatik bele. Egy világboldogító momentum, mely vezércsillag gyanánt ezredéveken vezetett az embereket, a csüggedőnek erőt, a szerencsétlennek vigaszt nyújtott, mely a léttel megbékített, s a jobb élet reményét a síron túlra is kiterjesztette, — a vallás, a hitbéli megnyugvás — a tudományok előrehaladásával már majdnem eltűnt a föld színéről. E vesztséget a tudománynak bármily haladása sem fogja pótolni, kiegyenlíteni. Szigorú törvény, új socialis viszonyok, talán változott ethikai elvek, oly rendessé tehetik a társadalom menetét, mint egy óraművet, az emberek mozoghatnak mint automaták, a végzetes úton, de valljon mi fog nyugtot, vigaszt nyújtani oly bajnál vagy szerencsétlenségénél, — melyben emberi számítás szerint már nem történhetik változás? Semmi. És mi indokolja majd a türelést, mely semmi előre látható jó eredményre vagy javulásra nem vezet? Ismét semmi. Beáll a kétségbeesés, a vágy a megsemmisülés után.

A lét olyan, hogy az embernek bódító szerekre van szüksége. Avagy pl. a szerelem, barátság, dicsőség, hír, kincs és mindenféle rajongás, mi egyébnek mutatkozik, ha pályánk véghatáráról ezekre visszatekintünk, mint álmoknak, hiú ábrándnak? Vagy a legboldogítóbb fogalom, a szerelem, a rideg ész álláspontjából vizsgálva nem olyanok tűnik-e elő, melynél 80 per centet csalódtunk, 10 per centet el nem értünk, s a hátralévő 10 per cent is csak muló, rövid élvét nyújtott, s ehhez még sok más fájdalomnak anyagul szolgált? És mégis szenvedélyek, érzelmek, szokások nélkül mi lenne az élet? Elviselhetetlen. Azért, ki az emberiséget ez álmoktól, ez illúzióktól fosztja meg, s a hideg valóságra utal, ki kérlelhetlenül széttöri az üveget, melyen keresztül nézve az élet szebbnek, ideálisabbnak, elviselhetőbbnek mutatkozik, az az utolsó éden előtt is, mely a siralom völgyében még feltalálható — beteszi az ajtót. Mi nem is bírjuk már felfogni az elődök vallási érzelmeit, a fanatikusokon és martyrokon csak csodálkozunk, a mi fogalmaink az Istenről inkább metaphysikaiak, de ez másként alig lehet, mert van-e annak a szerelemről, barátságról igazi fogalma, ki sohasem szeretett?

Tagadhatatlan, hogy a tudományok felvirágzása az illúziókat is megvilágítja, e világosságnál az ábrándok és ködképek

foszlanak, a nimbus alászáll, de nyereség-e az emberiségre nézve az, hogy az álmok és illúziók romjain, felvilágosodva bár, de mégis tehetetlenül, vigasz nélkül, fájdalmas humorú kaczagással kellend majd körültekintenünk, physikai, chemiai, biologiai processusok sivatagán? Egy illusio, mely boldogít, mindig többet ér száz új igazságnál, mely az illúsiót romba dönti.

Az egyén és rendeltetése közötti ellentét a mai felvilágosodással mindig nagyobb lesz. Minél jobban művelődik az emberiség, annál világosabb lesz előtte azon tény, hogy az ő hivatása véghetetlen, hogy a tehetség és erőnek minden pályányitva van, annál nagyobb lesz tehát az önérvényesülésre való akarat. A mult századok társadalmi viszonyai, a szellemi és polgári szabadság elnyomása, az uralkodó kasztrendszer, s ebből folyólag a végzet hatalmában való teljes megnyugvás, a világ folyásának vallási indokokból merített magyarázata, mind oly tényezők voltak, melyek a világgal való elégedetlenséget, az ujkor e világ-fájdalmát többé-kevésbé feledtetni tudták. De a századok hosszú folyamán át elaltatott, lebilincsel lélek lehányta magáról a salakot, a forni kezdő belső mag ezer darabra törte a burkot.

Miután a szabadság, egyenlőség, népfenség, a tudomány sugarait a lélek megpillantotta, örömeiben elkábult, de a való még mindig bir annyi erővel, hogy a legszebb és legerősebb álomból is felébreszt, a contrast feltűnik, de a vágy csak vágy, a lét pedig csak lét fog maradni. S mit tesz a világfájdalmas lélek? Az ő ideája szerint szeretné reformálni az egész világot; a szerelem ölén szeretne meghalni, de kijózanodik s tovább teng, szeretné hinni, hogy lázongó lelke ebben találjon megnyugvást, nem tud; ideák után epedve futkos, s a sárban bukik el; csalatva érzi magát mindenütt, s a világ arra bírja őt, hogy csaljon maga is.

Nem egyszer halljuk e kifejezést, most a tojás is okosabb akar lenni a tyúknál, s hogy a korai tudákosság, korai érés symptomáival mindig gyakrabban kezdünk találkozni, szinte társadalmi állapotaink szüleménye. A mai kor gyermeke sokszor a valóságban mozog már akkor, midőn még álmodnia kellene, fiatal arczán a bánat és csalódás redői alakulnak már akkor, midőn még a gyermekdedség, az ifjúság és ártatlan mosoly vonásai sincsenek kellően kidomborulva; bírálja a kor intézményeit, mielőtt megértené azokat. Hogy okosabbak most az ifjak

és gyermekek, mint csak két-három évtizeddel ezelőtt, tapasztalt dolog, hogy testileg későbbben, lelkileg hamarabb érnek, a mai idők eléggé tanúsítják. Hogy mi tovább álmodtunk, mint a mai legifjabb nemzedék, s hogy ennek következtében elfogultságunk az illusióban — s ennél fogva boldogságunk is tovább tartott, igen hajlandó vagyok elfogadni. Pedig mindaz, mi az ifjúkor álmait, illusióit idő előtt eloszlatja, ellensége a természetszerű és összhangzatos fejlődésnek, megrablása annak a kicsi paradicsomnak — melyet a lét még számunkra biztosít.

A tudománynak mindig csak a felemelő hatásáról hallunk beszélni, s ez helyes, mert a való tudomány csak nemesít. De mit szólunk azon consequentiákhoz, melyek az elért ismeretekből levonva, tehát ismét tudomány alakjában jelennek meg s arra tanítanak, »mi a természetnek vak játékaik vagyunk, az egész universum az örök természettörvényeket, önmagától, s önmagáért hajtja végre, azon mozgás a lét, s semmi egyéb!«

Mit használ az ilyen tudomány? Nem volna-e jobb nem tudni, nem hangoztatni ilyeneket? Mert tudni valamiről, hogy az gyarló, rossz, hogy tarthatatlan, s még sem segíthetni rajta, ez szorult, kínos állapot!

De hát az a divat, hogy jobb a »rideg való« világoosságánál fagyos mosolylyal dideregni, mint az illusió derengő félhomályában, önelégülten melegedni. Kit fognak e consequentiák boldogítani, ki fogja rájuk fogni, hogy ez való, s tökéletesítő, tehát boldogító tudomány? Hiszen ha az ember a való megtudhatásáért születnék, úgy azt is célszerűnek kellene találnunk, hogy az ember előre tudná halálát. De ilyet tudni senki sem akar.

Az ily tanok hirdetőit azonban mi sem zavarja, mert »a tudomány, úgy mond, minden tekintet nélkül, csak az igazat keresi, akár tetszik az az embernek, akár nem. A tudomány kemény, hideg, érzéketlen mint a kő, a tiszta gondolkodás aetherében úszva, annak hideg ösmeretére törekszik a mi van, annak okaira és lényegére.«* A tudománynak, mondják, semmi köze ahhoz, hogy az ember nem képes a gondolkodás resultatumait elviselni, essék a kintől gyötört lelke akár a kétségbeesésbe, akár a lassan hervasztó, vígasztalatlan világfájdalomba; ragadja meg

* Hartmann Ede.

öt bár a düh a lét eszelős carneválja felett, vagy mephistophelesi gúnyos mosolyra vonja ajkait, a tudomány megtette hivatását. — Ez nem lehet helyes irány, nem embernek való tudomány, — ez ironiája az életbölcsületnek! S nem ily eszmékkal saturált már is az irodalom, a közvélemény?

Csak az a valódi tudomány, a mely tökéletesít, az oly tudomány, mely a létet türethetlenné mutatja, nem lehet helyes irányú.

III.

A művészet rendesen eszményít és az ideál honába vezet. De hogy a művészet valódilag fölemeljen, s a szó szoros értelmében nemesítsen, erre egymagában a művész ecsetje nem elegendő, a szemlélőnek saját lelkéből kell a boldogító s nemesítő elemet elővarázsolnia, mert ugyanazon egy kép százféle hatást gyakorolhat száz szemlélőre, s ugyanazon képen egyik nagy eszmét, másik csak képzeletet puhító ingerlő képet lát, a harmadikban nemtelen érzelmek földézésére szolgál alkalmul. A művészet mindig az ízlés szerint alakul, az ízlés pedig az ember eszmeköre és képzeleteiből szív tápot.

A művészetnek hatalmas szerepe van az emberek boldogításában, de csak úgy, ha az élvező erkölcsi érzülete támogatja. A nyomasztó viszonyok a lelket mindig üdítő forrásra kényszerítik, s az ember a művészetben mindig feltalálta ezt. De a mint egyes ember sokszor alkalmatlan orvosságot használ, midőn borba pillanatnyi élvezetbe meríti törődött lelkét, úgy azt egy kornak törekvéseiben is feltalálhatjuk, hogy a valódilag üdítő és nemesítő gyógyszer helyett, könnyű altatót keres. E törekvés korunkat különösen jellemzi.

Hogy a művészet az erkölcsi nemesedéssel nem járt mindig párhuzamban, történeti tények bizonyítják. A művészet fénykorát a nemzetek hanyatlási korszakában érte el. Róma és Görög-hon hanyatlásában a művészet tetőpontján állott, az újabb római művészet X. Leo alatt virágzott, Németalföld művészetének dicsőségét — a haza rabsága követte.

Mindezekből azonban nem az következik, mintha a művészet nem nemesítene, sőt cultur- és nemesítő befolyása el nem ta-

gadható, de a művészettel az erkölcsi érzület nemesültségének karöltve kell járnia, emelje ki az az életből a valódi szépet, s az ideál feltüntetése mellett, ne csak altasson, de nemes tettek ébresztésére irányuljon.

De, a milyen a kor, olyan a művészete. A művészek a kor igényeinek akarnak megfelelni, alkotnak olyat, a mi kelendő, adják az életet úgy a mint van, s azért a színművészetben a házasságtörés a legkelendőbb thema. De ha az élet prózai, a művészetnek kellene azt ideálizálnia, erkölcsi zománccal körülvennie.

A művészetnek a mint van emelő, úgy van sujtó hatása is, melylyel még a legkevésbé sem foglalkoztak, pedig ez is figyelmet érdemel. Minél inkább finomodik aetheticai izlésünk, minél érzékenyebbek leszünk az ideális, a szép, a külső forma iránt, annál nagyobb kellemetlenséggel fog illetni minden csunya, közönséges vagy kisszerű, s mert a világot soha sem fogjuk átalakíthatni eszméink, izlésünk és ábrándjaink szerint, maga a művészet fog alkalmat szolgáltatni fájdalmas és kellemetlen érzelmek létrejövésére. Ez a művészet reactiója. A legeclatásabb példa erre nézve, midőn egy zenészetileg kitűnően képzett egyén — a fülét kénytelen bedugni — egy kevésbé zenészeti hang, vagy disharmonia hallatára. Minél finomabb izlésű, minél finnyásabb valaki, annál több okot és alapot fog találni a világban a visszásságra, a fölháborodásra, s a művészetnek, a finom izlésnek eme reactiója, a művészet haladásával erősödni fog.

Aetheticai izlésünk tökéletesedése már magával hozza azt elő, hogy mindenben a szebbet és jobbat keressük. Erősödik vágyunk a szép ruha iránt, válogatóbakká leszünk az ételekben, mindenben csak a szebb és izlésesebb után törekedünk. Csak az a baj, hogy ezen erősödő hajlamunkkal — nem nagyobbodnak egyuttal a források is, melyek az élvezet megszereshetőkké teszik. E hajlam végre oly erőt is nyer, hogy burkot von az ember szemeire s ez állapotában meg nem engedett forrásokhoz is nyúl! Míg azelőtt a fényűzés csak a nagyok és tehetősek tulajdona volt, most már az utolsó kunyhóban is kedves vendég.

Mi lehet ezen hatásnak gyógyszere? A művészet nem, ez természetes. A tudomány még kevésbé. Mint gyógyszerrel ismét csak az erkölcsi erővel találkozunk. Lélek kell ide, mely lemondólag tűrni, önmagát belső erejénél vigasztalni tudja. Lelki erős-

ség kell tehát ahhoz, hogy a legkülönbélebb behatások és reakciók felett szelid nyugalommal uralkodni tudjon. Mivel a tudomány az észhez, s a művészet inkább az érzelmekhez szól, s mivel mind az, mi az emberi életben boldogító, az érzelmek titokszerűségébe van burkolva, s a valódi boldogság oly valami, mi mintegy bódálomban ringatja az emberi lelket, mihez a tudás és kétely nem fér, a művészetben sokkal több boldogító momentum van elrejtve mint a tudományokban. De, hogy e kincsek birtokába juthassunk, romlatlan szív és kedélylyel kell azokat keresnünk, mert ellenkező esetben a művészet nem lesz a boldogító istennő, hanem elpuhító játék, érzéki inger, mely semmi élvezetes utóíz nem nyújt.

A mai művészet azonban az örök szép feltüntetése helyett, csak olyan pillanatnyi, alkalmi szép létrehozásán fáradozik, s nemes és dicső tettekre való ébresztés helyett, élvre, kéjre ingerek. Ez haladásunknak szinte egyik tájképe.

IV.

Midőn Rousseaux észrevette a folyton növekedő elégtelenséget és bajokat, azon következtetésre jutott »menjete vissza az erdőbe, s legyetek olyanok mint az állatok, ez az ártatlanság állapot a s a velünk született egyszerűség!«

Hartmann Ede még ezt is kicsinyes rövidlátásnak tartja, »hát az emberiség gyermekora, ugymond, nem volt elég nyomorú?« »Nein, wenn schon rückwärts, dann weiter, immer weiter, bis zur Erschaffung der Welt! Aber wir haben ja keine Wahl, wir müssen vorwärts, auch wenn wir nicht wollen!« Egy századig művelődtünk azóta, hogy Rousseau merész szavait hallatta, s ime az új kor egyik nagyhirű bölcselőjénél az elégtelenség még merészebb kifakadásban tör elő. Az elfogulatlan szemlélő azonnal észreveszi azt, hogy Hartmannak a fájdalomtól bizonyosan nagyobb osztályrészt jutott, s lelkének háborgó tengere, oly ködössé tette szemeit, hogy ott is sötétet lát, a hol világosság dereng, s a hol homály van, feneketlen, irtóztató sötétet néz.

Hogy az emberiségnek volt gyermekora, azt a történelem, anthropologia, földtan stb. tanúsítják, hogy vége is lesz az emberiségnek, azt a föld folytonos, bár lassú hülése, a nap melegé-

nek fogyása s más viszonyok fogják eredményezni. Szóval földünknek egyszer vége lesz, ez leend az emberiség halála. Két momentum tehát biztos az emberiség életéből: volt gyermekkor, s lesz halál, felette érdekes kérdés azonban, benne vagyunk-e már a férfikorban, vagy még messze van-e tőlünk, avagy közeledik-e talán az emberiség vén kora? Vannak s lesznek azonban, kik az egész kérdést fölöslegesnek veszik, azt állítván, az emberiségnél, mint emberiségnél korokról nem beszélhetünk, nemzetek tűnnek, vesznek, tökéletesednek, hanyatlanak és elbuknak, az ember bármily stadiumban levő nemzetnél csak ember, sem ifjú sem öreg, minden örökös körfogás.

Nem csatlakozva e felfogáshoz, e kérdést illetőleg egyenesen Hartmann nézetében osztozom. Volt az emberiségnek gyermekora, a biztosan bekövetkezendő halál előtt lesz vénkora is, s az egyes ember különböző életkoraiban észrevehető, változhatlan tünetények, kell, hogy az emberiség korát is jellemezzék. Tegyük meg az analogiát az egyes s az emberiség kora között. Az anthropologia biztosít arról, hogy az emberiség kezdetben valószínű állati életet élt. Gyermekkorának maradványai arról tanuskodnak, hogy az ember inkább ösztöne szerint élt, a szellemi élet nagyon korlátolt, sőt még a nyelv sem volt kifejlődve. A gyermekkort az ifjúkor követte. S mi jellemzi az ifjúkort? Ideálért rajong, fellegrákokat épít, illusiókban ringatja magát. Mindez feltalálható az emberiség történelmében. A költészet felvirul, vallások alapíttatnak, milliók és milliók lelkesülnek a vallás tanain, nemzeti és harcjátékok rendeztetnek, babona, ábránd, hit, rajongás általános symptomául tűnik fel. A mint az ifjúkorból a férfikorba való átmenetet rendesen valami belső harc, meghasonlás szokta megelőzni, úgy az emberiségnek az ifjúkorból a férfikorba való átmenetét a forradalmok előzték meg. Szeretik mondani, hogy átmeneti korszakban élünk, hogy e kor önmagával meghasonlott, hogy így nem maradhat, hanem nagy átalakulások küszöbén állunk. Mi jellemzi a férfikort? Az ifjú álmok nagy része eltűnik, az ideális ábrándok foszlanak, föllép a practicus irány, a hir, hatalom, gazdagság utáni vágy, a lélek a practikus tudomány érvényesítésén fárad. Ha folyó századunk törekvéseit vizsgáljuk, ez irányt látjuk érvényesítve. Szabad-e most

már per analogiam az emberiség vén korára következtetnünk? A költők e részben valóban megelőzték a bölcseleket, a midőn a jövő emberét és társadalmát rajzolni ügyekeztek, s műveik a föltett kérdésre igennel felelnek.

Irodalmunkban Madách Imre kísérlette meg a jövő századok emberét bemutatni, s a mint hozzáfűzni szeretik, ördögi világitás mellett. A tragikum, mint az emberi nem közsorsa, hatásos jelenetekben van az »Ember tragoediájában« megörökítve. Nagyvágyaink, tehetetlenségünk és telhetetlenségünk, mindig magvával szolgálnak a tragikumnak. E világtörténeti tragikumban a jövő emberét is szemlélhetjük. Ádám keresztül éli a világtörténelmet, volt zsarnok, átélte Göröghon köztársaságát, élvezett mint római, lemond, keresztény lesz, majd lovag, azután már mivel sem törődve mint Keppler a csillagokat vizsgálja, itt is csalódva mint francia forradalmár jelenik meg, majd átéli azt a kort, a melyben pénzért minden kapható, csak a boldogság nem.

Ezek után Madách a jövő emberét rajzolja.

Egy phalansterbe jutunk, a socialismus és communismus álmai valósulnak. Itt minden egyforma, nivellirozva van a társadalom, a tudomány előre kijelöli mindenkinek helyét, az emberek már nem mint egyének, csak mint számok szerepelnek. Az ember már menekülni szeretne, kívánja a megsemmisülést, kétségbe esik, a föld kihül, az emberek ritkulkak, Ádám öngyilkossá akar lenni. Éva megmenti őt.

Sajátságos, Hartmann Ede mint bölcsele, hasonló jövőt jósol az emberiségnek, csak hogy emberét már sem Éva sem semmi nem fogja megmenteni, elvész kétségbeesésében.

Ime, mily különös az emberiség történelme. Több mint két ezredéve azóta, hogy »Sakja Muni« a Budhaismust megállapította, és ennyi művelődés után, egy német bölcsele, ki munkáinál kora összes tudományát felhasználta, kitől az éles ész megtagadnunk nem lehet, oly eredményre jut, mint a Budhaismus hat századdal Krisztus előtt. Mit mond ugyanis e vallás »négy fenséges igazsága«?

»A lét, vagy inkább a léthez kötöttség a bajnak alapja, és minden fájdalomnak forrása. Ezért az ember feladata, hogy e magában semmis, látszólagos léttől megszabaduljon; az ő célja,

hogy az eredeti, és egyedül igaz nemléte visszatérjen, személyes létének tudatát megsemmisítse, ez a Nirvana.«

Hartmann Ede pedig így beszél:

»Az emberiség, miként az egyes, meg fog vénülni. Miután összes törekvései hiúságát megismerte, béke után kívánczó fáradt fejét nyugalomra hajtja. Az illusiók holtak, minden remény kiégve, minek éljen még az ember? A halálra fáradt emberiség törődött testét, napról-napra tovább vonszolja. Az elérhető legmagasabb még a fájdalomnélküliség volna, mert miben keressen még pozitív boldogságot? Talán azon tudat önelégültségében, hogy minden hiú, vagy hogy a hiú cselekvések küzdelmében az értelem mindinkább győztes marad?! Nem. De a fájdalomnélküliséget sem érheti el az emberiség, hiszen nem tiszta szellem, gyenge és törődött, a mellett dolgoznia is kell, hogy megéljen, és még sem tudja, hogy minek él; az élet csalódásain már fölül emelkedett, s mitsem vár s remél többet az élettől. Miként minden, önmagával már tisztába jutott vénnek, még csak egy kívánsága leend: nyugalom, béke, örökös alvás álom nélkül, mely fáradtságát csendesíti, kívánczik a semmi, a Nirvana után«!

Lázás álom, vagy a jövőnek talán való képe ez? Mind a kettőből valami. Századokra vagy ezredekre jósolni akarni az jövőt, minden esetre hiú álom marad, mely csak mint egyéni vélemény lehet jogosult; rajzoljon a képzelet tündérképeket, vagy rémes jövőt, mindig csak önvágyának szüleményeit tolja a világra. Tagadhatatlan marad azonban, hogy az emberi boldogság mai haladásunkkal karöltve nem halad. A viszonyok mindig nyomasztóbbak, a létérti küzdés mindig nehezebb, mindig szaporodnak bajaink. Hol keresendő tehát ez összhangtalanság alapja, az emberben, a haladás irányában, vagy a nem változtatható természeti viszonyokban? Felette fontos kérdés, melynek megoldása sokkal háladosabb lenne, mint akár a nyomasztó viszonyokat egyszerűen constataálni, akár a kétes jövőről álmodni!

Hogy a természeti viszonyokon nem változtathatunk, az kétségtelen dolog, e tényezőt tehát számításon kívül kell hagynunk. Az ember maga és haladásunk iránya leend tehát az alapon javítanunk kell. Javítani kell tehát az emberen és a

viszonyokon, üdvös reformokat hozni a sociális életbe, ez az egyedüli biztosíték az emberi nem sorsának javulására. Javítsuk először tehát magát az embert. Vegyük segélyül a hideg észet, és kérjük, mi az emberi törekvésnek és létnek célja? A lélek ösztönszerűleg felel rá: a boldogság. És kérjük tovább: miben áll a boldogság? Feleljünk először negative rá, mondjuk mi nem az, bár a legtöbben annak gondolják.

V.

Az emberi tragicum hozza már úgy magával, hogy mindig oly utakon keressük a boldogságot, melyek legtöbbször a fájdalomhoz vezetnek. Vannak vágyaink, melyek érvényesítésére törekszünk; ha a vágy eléretett, a keresett boldogság melegénél csak meg sem melegedhetünk, s már is elrepül, az érzelem a null pontra száll, s mint a költő mondja: az élvezetben vágy után halunk. Hogy a kincs, vagyon, rang stb. csak addig boldogít, míg el nem értük, tanúsítja nemcsak az egyes, nemcsak korunk, de a világ sok ezredéves története is. Pedig a mai időkben van-e hatalmasabb motor ezeknél? Ez a járszalag, melyen a halandó szembekötte jár.

Feleljünk tehát positive most e kérdésre, mi a boldogság. A boldogság a meglegedésből folyó oly gondolatmenet és érzelem, mely saját sorsunkat a világ folyásával kibékíti. Midőn tehát mi is befolyunk a lét nagy harmoniájába, s e nagy harmonia rajtunk, illetve bennünk is, mint egyik alkotó elemén visszatükröződik. És mily különös, e harmonia létrehozására nem kell okvetetlenül sem tudomány, sem kincs, sem más csábító szer. Analysáljuk egy kissé ezt, min alapszik a meglegedés. Szükségünk leend tehát erre nézve egy meglegedett ember gondolkodásmódját, érzelmeit és eszméit vizsgálunk. De hol keressünk ilyen egyéneket? Nem fönt, de alant; a műveletlen, a köznép táborában kell kutatnunk, a tudományos vagy művelt egyének nagy seregénél, csak itt-ott, mint fehér hollót találunk egy meglegedett embert. Nézzük mi teszi az elsőt elégedetté? Mit gondol a műveletlen ember magáról és a világ folyásáról? Először hogy minden a mint van, úgy kell annak léteznie. A bölcs alkotó ezt így tette, mert így látta legjobbnak; ha munkás és

becsületes leend, van számára jutalom a másvilágon. A fő eszme, tehát a hit, nevezetesen elhívése annak, hogy a mint a dolgok vannak, csak úgy vannak jól; tehát positiv hit. E positivitás azonban, önmagában nem volna elég erős, ha bizonyos negatív elemek nem tartanak bizonyos feszültségben. Mik ezek? Állása és állapota nem engedi meg neki, hogy tudjon bizonyos dolgokat, melyek hitét meggyengíthetnék, nincs képzelet oly vágyakról, melyek élvezete bizonyos magasabb létet éreztetne vele, ábránd és dőre vágy nem háborgatja, mert: ignoti nulla cupido. A positiv hit, és terra incognita, már is két oly főelem, mely a műveletlennél a megelégedést alkotja. Megjegyzendő azonban, hogy vizsgálatunk tárgya nem oly ember, a milyeket a nagyobb városok bőven termelnek, hogy írni és olvasni nem tud bár, hite nincs, de sok más mindenfélét tud.

Vegyünk a másik táborból egy alakot. A tudomány maga s az elért eredmények önmagokban nem teszik az embert boldoggá, miként azelőtt már kifejtettük. A művelt vagy a tudományos ember csak akkor lehet megelégedett, ha vagy vallásos, tehát erős hite van, vagy valamely más egyéb nemes eszmétől van mintegy áthitelve, mely eszmének fárad, él, mely tehát minden egyéb gondolat, érzelem felé emelkedve, elvonja őt sok mindenfélelétől, s mintegy rá sem érve a világ sorsával törődni, kiemeli őt a társadalomból, a midőn is, saját eszméinek légkörében él. De mennyi van ilyen, s ez esetben is csak akkor áll be a megelégedés, ha az eszme a kívánt sikerhez vezet, vagy a folytonos sikert a munka közben élvezzi is.

E szerint a megelégedés különböző elemekből lehet kombinálva, positiv hit, illetve teljes megnyugvás a dolgok folyásában, egyesülve bizonyos fokú tudatlansággal, s ezekből folyólag korlátozott vágyak; vagy tudomány és műveltség egyesülve erős hittel, esetleg egy eszmeért való rajongással, párosulva tehát a dőre és hiú vágyak értéktelenségének tudatával, s így szándékos lemondással.

De kérjük, vajjon a mai társadalom, működésében és tagjainak nevelésében ez elveket erősíti-e? Neveljünk embert, alkossunk társadalmat, mely elégedett legyen. Ehhez azonban felette sok kívántatik, talán egy-két nemzedék. Kell először, hogy a szülők magok tudjanak nevelni, hogy embert neveljenek, ki ne

csak szakadozott s fitymálló ismereteivel, ne csak salonképesége, ilyen vagy olyan ügyességével kezdje az élet harcát, hanem neveljenek embert, kiben hite vagy eszméi a lelki megnyugvást, bármily körülmények között megőrzendik, kit az önuralom és tiszta erkölcs az élet ezer veszélyein diadalmasan átvezet.

A megelégedést belső harmoniának mondottuk, melyet azonban sem a társadalom, sem a tanügy nem fejleszt. Nem a társadalom, mert itt pénz, rang, gyönyör a vezető, mely áldozatait naponként szörnyű számmal neveli. A belső harmonia ápolása, megerősítése, különösen a gymnasiumok és reáliskolák feladata lenne. De ezek mai állapota sem vezet célhoz. Mindenképen szakembereket akarunk nevelni. Mintha olyan feltevésből indulnánk ki, hogy az ember nevelését a szülék végezzik. Ismeretekkel saturálják az ifjúságot, de ez encyclopaediai ismerethalmazba harmonikus rendet nem hozunk. Fájdalom, hogy a vallás a mai ifjúság által is már oly valami mellékesnek vétetik, hogy majd semminek sem veszik. Hatalmas, erős erkölcsi alap kevesebb ismeretek mellett is, boldogítóbb lenne a társadalomra nézve, mint egy nagy ismerethalmaz, melyet aztán erkölcsi gyengeség és kétely koronáz. A józan philosophia, mely hivatva lenne egyrészt az erkölcsi elveket és érzelmeket ébresztetni, fejleszteni s azoknak rendkívüli fontosságát tudományosan is taglalgatni, a philosophia, mely hivatva lenne másrészt az ismerethalmazba rendet önteni, a sok tudományos elvet egy magasabb egységbe foglalva, az egymásnak ellentmondó elveket kibékíteni, s az ember hivatását és rendeltetését feltárva, az iskolától bucsuzó ifjút biztos hittel, szilárd elvekkkel ellátni, — ez a tudomány már csak névleg existál intézeteinkben, s ma-holnap csak hírből fogja a tanuló ismerni.

Az új nemzedéken már meg is látszik a hatás. Ifjaink nagy része »éretten« bár, mégis éretlenül hagyja el az iskolát. A tudákosságot majd koránérettség-, majd még gyerekséggel látjuk párosítva. Elv, meggyőződés, s jelentékeny része erkölcsi biztos alap nélkül, önmagát a leggyakrabban félre ismerve, tódul az egyetem felé, minden évben új pályát próbál, s a proletárság napról-napra csak szaporodik. Avagy nem mindennap halljuk egy »végzett« ember, hivatalnok, itt sikkasztott, ott sikkasztott,

szökött, agyonlőtte magát, megbolondult stb.? Avagy mindez nem-e az erkölcsi alap, a hit hiányát tünteti fel?

Zilált társadalmi bajaink okait majd a kormányban, majd itt, majd ott, szóval mindenütt keresik, csak ott nem, hol a bajnak főoka székel, a hiányos, az erkölcsi alap nélküli nevelésben. Pedig ezt senki sem tagadja, hogy napról-napra, ha nem is okosabbak, de tudósabbak leszünk. Hogy azonban e tudósság magában nem nyújt elég garantiát a társadalmi élet jobbulására, erről napjaink tanuskodnak. Ha valamire kell az államnak nálunk gondot fordítania, úgy a népnevelés és közoktatás ügye az. A hol a közoktatás rossz lábon áll, ott a bel-, a közlekedés-, a pénzügy bármily rendezése se fog sokat segíteni.

»Tegyük jóvá a családot«, ez legyen a kornak jelszava. E jelszót zászlainkra írva, megküzdhetünk minden akadályokkal. A socialismus, communismus, nihilismus, az öngyilkossági mania, az attentatumokra való hajlandóság, melyek társadalmunk légkörét már oly fojtóvá teszik, csakis a családi élet jósága, az erkölcsös nevelés által szüntethetők meg. A szabadság, testvériség, egyenlőség, a nemzetiség kérdése, s bármily más politikai, socialis reformtörekvés, csakis az erkölcsös jó családi állapoton, a helyes iskolai nevelésen találhat az egészséges kifejlődésre alkalmas talajt; ez alap nélkül bármily elv, jelszó, törekvés gyógyszer helyett mérget fog szülni.

Neveljünk tehát embert, kiben az erkölcs és szívjóság vérenek alkatrészét képezze, hogy minden nemtelen és aljas dolog arczába kergesse a vért, s jellemének vasakarata sziklaként áljon ellent a nemtelen bármily csábító hatalmának. S a milyen embert nevelünk, olyan családot alkotunk, s a milyen a család leendő, olyanná válik a társadalom, a világ. Bármily törvény, rendszabály, mely társadalmunk bajain segíteni akar, csak félrendszabály, sőt ennél rosszabb, a szem elől betakarja a sebet, de a fájdalom a letakarás daczára is a felszínre jő, s az erupciót erőszakos nyomással megsemmisíteni nem lehet, csak a feszültséget fokozzuk, hogy az explosió annál erősebb legyen.

Bármily dracói törvényt szemben az embernek még mindig van szabad választási joga, »teszem« vagy »nem teszem« mindig az embertől fog függni, s így a törvény az egyénre nézve mindig individualis értékkel bír. Neveljük az

embert úgy, hogy a törvény és társadalmi illem szabályai, csak visszhangjai legyenek a lélekbe vésett szabályoknak, mert csakis a lélekbe vésett, a nevelés által megszilárdított erkölcsi érzet fogja a társadalom által hozott törvényeket biztosítani, az egyént és a társadalmat megvédeni.

VI.

Ismeretes dolog, hogy a fölvilágosodással terjed a humanismus is. Társadalmi viszonyaink, a kórházak, a mindenféle segélyző egyesületek, nemes intézmények, melyek az egyesek szabad fejlődését, érvényesülését fokozni, a különféle bajokat enyhíteni hivatvák, mind a felvilágosodással járó humanismus zászlaját lobogtatják. Senki sem meri ezek jótékony hatását tagadásba venni. Azonban »sunt certi denique fines«, s így a humanismusknak is vannak határai, melyeken túl az álhumanismus kártékony befolyásával kell találkozunk.

Kezdjük a legfontosabbal, az ember nevelésével. Szeretni, és tanítani, még nem annyit tesz; nevelni. A legtöbb szülő és sok nevelő csakis ez elveken halad, tekinteten kívül hagyva az ép oly fontos harmadik elemet, a fegyelmet és büntetést. Fájdalmas tünemény az, mely igen megfogja magát bosszulni, hogy a legtöbb szülő gyermekszeretete, a gyermek büneivel szemben, nem ösmeri a szülői szigort, az elmaradhatatlan büntetést.

Kimutatni igyekeztem már más helyen,* hogy a mily fontos az átterjesztési mozgás az élettanban, ép oly minőségű és fontos az erkölcsi nevelésnél a helyes feloldhatatlan eszmetársítás. »Az erkölcsi nevelés feladata, mondja Huxley, hogy feloldhatatlan eszmetársításokat teremtsen, hogy ép oly szilárdan egyesítse a gonosz tettekről való ideákat a fájdalom és megalázás eszméivel és a jó cselekedetét az öröm és nemesültség érzéseivel.« Vagyis a mint a gyermeknél a bűn, a rossz tett feltűnik, a megfelelő reactió, a büntetés azonnal kövesse azt. Ha tekát a gyermek a rossz tethnél azonnal megérzi és belátja a belőle folyó fájdalmat, megalázást, s minden jó tethnél érzi az örömet és

* Az országos középtanodai tanáregylet közlönye. 1881. évf. 17. szám.
»Egy fontos nevelési elv.« Sz. E.

nemesültséget, a két fogalom bűn és fájdalom, jótett és öröm, oly erősen fog egymással társulni, mint az egyidőben megjelenő képzeletünk szoktak, s a mint az egyik feltűnik, maga után vonja a másikat.

Ez eszmetársítás azonban az, a melynek előidézését elmulasztja a legtöbb szülő. A bűn és fájdalom között nincs szoros kapocs, teszi a rosszat a gyermek a nélkül, hogy ugyanabban a pillanatban, midőn a rossznak képzelet megvillan, jelentkeznék egyuttal a bekövetkezendő fájdalom érzete, mely a tettől visszattartaná. E szoros kapocs hiánya folytán, a fájdalom és megbánás rendszeren csak a tett után következik.

Hogy a felvilágosodással az egyén személyes értéke nő, s így testének bánthatósága, lelkének bűnhődési lehetősége fogy, az tapasztalt tény, s mint humanus eljárás csak helyesíthető, de hogy a gyermek, midőn büntet követ el, szülőivel s az egész világgal szemben »nebánt virág«-ot képezzen, ez álhumanismus szülői vakság, mely később megboszulja magát. Ilyenkor azt szeretik mondani, hogy »el van kényeztetve a gyermek«. Nagyon szelid kifejezés, melyet igen sok esetben avval lehetne joggal felcserélnünk: »el van rontva«!

Idézett helyen kimutattam, hogy a második nevelési forum, a középiskola sem felel meg a követelményeknek, mert nincsenek büntetési eszközei; a természetes eszmetársítást oly értelemben, hogy a bűnnek a büntetés megfeleljen, s legyen közöttök természetes folyomány és kapocs, a mai középiskola nem fejlesztheti, a legtöbb szülő gyermekszeretete miatt nem képes fejleszteni, s mert e két forumon kívül másnak a viszonyokba avatkozni nem szabad, az úgy elintézetlenül adatik át a harmadik forumnak, a társadalomnak, hogy idők multán tegye jóvá azt, a mi évekkel ezelőtt elmulasztott, hajlítsa a fát, mikor már az hajolni nem akar. Az életiskola aztán nem hajlít, de tör, s a nem érvényesülhetett reactió, későn bár, s gyakran kérelhetlenül, de mégis bekövetkezik!

Szeretni a gyermeket, nem érdem, mert ösztön; vezetni, a szülő hivatása; büntetni ha kell, kötelessége. Mai időkben a szülők az első két követelménynek nagyon is megfelelnek, de az igazságos birói tiszttal a legtöbb szülő nem tud megbarátkozni. Mire vezetne az, ha törvényes biróságaink, jóhiszemű mosolylyal

bocsátanak el a vádlottakat, azon bölcs apai és birói intéssel: »többet ezt ne tedd fiam, mert ez nem illő, nem szép«! Pedig az apának birói funkciója gyermekével és a társadalommal szemben, majdnem még fontosabb, mert a gyermek bűnös még irányítható, javítható, a mi nagykorún már ritkán észlelhető.

Az ily nevelés — rontás; az ily felvilágosultság — vakság; az ily humanismus álhumanismus!

VII.

A tudomány és ismeret az embert rendesen jobb és kényelmesebb állásba hozza, az állás jelentékenységével az igények és vágyak is szaporodnak, sőt a tudomány maga is szaporítja a vágyakat, de e szaporodással épen nem áll arányban az önuralom, a lemondás. A tudomány maga e harmoniát nem hozza létre. Positiv és réalismereteink majdnem a tűnő pillanattal növekednek, minden lépés, mely által láthatárunk tágul, csirája egy még erősebb váagnak, hogy még egy tökéletesebb fokra hághassunk, de miután az egyesnek valahol mégis meg kell állapodnia, tehát állapotával megelégednie, s a harmonicus erő, mely hit, lemondás, s erkölcsi alap alakjában, a vágyakat szabályozni tudná — hiányzik, e képzet és vágy közötti küzdelem végeredménye, mint elégtelenség, mint világfájdalom tör elő.

A mai tudomány és nevelés mindent megtesz, csak a lelki nyugalmat, a biztos erkölcsi alapot, nem fejleszti oly mértékben, a milyenben ezt a képzetek és vágyak szaporodása igényelné. Feltárja előttünk az egész universumot, megteremti a birhatónak, élvezhetőnek vágyát, de épen nem nyújt orvosságot, ha a vágy már eléretett, vagy el nem érhető. Összes alkotásaink és ismereteink elenyésző parányiak a lélek belső szomjával szemben, s haladásunk irányát különösen az jellemzi, hogy csakis ösmerő és vágyó tehetségünknek áldozunk, arra a belső nyugalom és önmelegedésre vajmi kevés gond fordítatik, s az ismeretek és vágyak halmazában az ember szive mint egy kiégett vulkán tekint az universumba, de sebzett szívének irt nem talál sehhol. De hol is keresse azt, midőn az ideál világa kopáran áll, s atomharcznál az universumban nem lát egyebet?

A sokattudással a sokattehetés épen fordított viszonyban

áll. Azaz minél inkább belehatolunk a természet titkaiba, annál jobban érezzük, hogy tehetetlenek vagyunk, s ma a chemiának oly előrehaladottsága mellett, talán nagyobb lehetetlenségnek látszik egy élő lény előállításása, mint midőn a chemiát még névről sem ismerték. Jellemzően mondja br. Eötvös József, a mindentudás, mindenhatás nélkül, lenne a legboldogtalanabb állapot.

Vágyaink és a birhatás között, híd gyanánt az elérhetőség áll. E híd az, mely nagy erkölcsi erőt, biztos erkölcsi támaszt igényel. A jog és becsület ezen hídnak talpköve. S mit tapasztalunk mégis? Igen sok ember nem ösmeri e hidat. A mint a birhatónak képzele lelkében föl villan, s a vágy keletkezik, nem a jogos elérhetőség hídjára áll, hanem egyenesen vágyai tárgyába, az árba dobja magát; az anyagi gyönyör, az idegen pénz, s más csábító jelenség úgy hat sok emberre, hogy a vágy édessége a jogos birhatás lehetetlenségének képzetét, az erkölcsi elvet az öntudatban elhomályosítja, az ítélet funkcióját fölfüggeszti, s el lévén homályosítva az öntudatban az erkölcsi »veto«, az ember vakon a veszélynek rohan. Innen a sok sikkasztás s más társadalmi bűn.

Vágyaink korlátozása s az önmegtágadás már ritka erénynek kezd feltűnni. Az erkölcsi gyengeség és vallástalanság sok embernek azt a sophismát súgja fülébe »egyszer élünk csak«, s e motto hangjainál aztán vágyból élvbe tántorog. Látjuk, hogy társadalmi bajaink bármelyikénél mindig egy az állapotokba bonyolított rejtett rügóra találunk, melynek neve: erkölcsi gyengeség. De az emberek minden már megtörtént bajnál, a kuszált állapotokkal burkolt rugót csak ritkán kutatják, csak a szerencsétlen helyzetet, szánandó állapotot, s más enyhítő körülményekben keresik a baj okát. Pedig a legtöbb ember önmaga teremti meg magának drámája egyes felvonásait, a társadalmi állapotok aztán segítik a szerzőt, hogy a dráma következetesen végződjék.

A könnyű gondolkodásmód, mely sok ember tetteiben nyilatkozik, mind az erkölcsi képzet élnktelenségét, vagy nem létét tünteti fel.

Az emberi lélek hordképességének is vannak határai, melyeken túl a józan lélek aberrálni kezd. Bizvást mondhatjuk, hogy haladásunknál az emberi lélek bajt és szenvedést eltűrő képessége, mit per analogiam hordképességnek nevezünk, jelen-

tékenyen alászállott. Ha a sok öngyilkosság vagy kétségbeesés okait vizsgáljuk, sok esetben jelentéktelen dolgok miatt is viselhetlenné válik a lét, nincs kellő erkölcsi erő az élet terheivel szemben. Pedig csakis a szivbe vésett mély erkölcsi elvektől függ az emberi lélek hordképessége, a hol ezek szilárdak, ott a lelket csak a halál töri meg. Az emberi lélek rendkívül sok terhet és szenvedést bír el, de e képességre nevelni kell a lelket, mert e nélkül a fél teher alatt is megszakad.

A tudomány és az anyagi haszon, valamikor messze álltak egymástól, most minden találmányt mint árnyék kísér az anyagi haszon. Ez természctes. A haszonlesés a tudomány vívmányait szolgálatába vette, s megalkotta a különféle gyárat. S kérjük most, mennyiben mozdítják elő a gyárat az emberi nem boldogságát? Semmivel sem, sőt egyenesen rosszabbá teszik az állapotokat. E tétel első esetre talán különösnek is látszik, de nézzük közelebbről a dolgot. A gyár egyik fő előnye az, hogy olcsóbban s gyorsabban állítja elő a cikkeket, a könnyű megszerzhetést, s így igényeink nagyobb számát teremti meg; de valjon az, a mi könnyen megszerzhető, ha elértük, nyújt-e valami boldogságot? s a mit nyújt, pl. a netaláni kényelmet, boldogságnak nevezhetjük-e? Épen nem.

A nagyban épülő gyárat, csak szaporítják az emberiség nyomorát. Ezer és ezer munkás sorvad évenként a gyárat fertőzött, mérges levegőjében. Míg azelőtt a szegény munkásosztály egész testét igénybe vevő kézi munkáját isten szabad ege alatt kedvvel végezte, most egy gépszerű, egyoldalú, fárasztó s unalmas munkára van kárhóztatva, s alig dolgozik pár évig a gyáratban, már is tönkre tétetik. A kórház a nyugdíj, melyet a gyári munkás várhat.

Az emberiség folyvást szaporodik, de e szaporodással nem áll arányban a megélhetőség. A cultur-államoknak már majdnem egyik ösmertető jele, hogy minden tizedik ember szemüveget visel. A sok tanulás, éjjeli munka, mindig nélkülözhetlenebbé válik, mindez a test satnyulásán kívül eddig csak a rövidlátást vonta következményül, ki tudja, hogy pár tizeddel később, mi-ben fogja magát cultur-életünk megboszólni?

Valamikor a születés határozta meg kinek-kinek a működés körét, most nagyobbára az ész és tudomány teremti elő a

működési kört, a társadalmi helyzetet. A mily helyes a dolgoknak ez állása, oly helytelen ez állapotokból vont következtetés, hogy csak a szellemi munka és tudomány nyujt tiszteletre, becsülésre méltó állást. Mondjuk ki nyiltan, a kézi munkának nincs kellő tisztelete. Nálunk a legszegényebb ember is csak hivatalnokká, »úr«-rá akarja kiképeztetni gyermekét. Azelőtt a születés vonta meg a társadalmi korlátokat, haladásunk iránya bizonyos korlátnélküliséget hozott be, s a szabad választás lehetősége párosulva azon álhittel, hogy csak a szellemi munka nyujt tiszteletre méltó állást, létre hozta azt, hogy az emberek túlnyomó része csak szellemi munkából akar megélni, míg a kézi munka, nagyobbára csak a tehetetleneknek marad. A szellemi munkások túlszaporodása a proletariatum eredményezi. Iskoláinkban azt mondják a hanyag tanulónak: »eredj fiam inasnak, ha tanulni nem akarsz«, az atya ijeszti tanulni nem akaró vagy éppen tehetetlen fiát: »elmész inasnak!« Így a gyermekben, már mint gyermekben felkeltetik a tiszteletlenség magva az ipar, a kézművesség iránt. Nálunk már szokássá lett egészen, hogy majdnem csak bukott tanulók lépnek a kereskedelmi pályára, mint igen gyakran szokott megtörténni az is, hogy bukott algymnasiális tanulók, restelve az iparos pályára való lépést, néptanítóknak mennek.

Ez igen téves haladási irány, a tudomány és szellemi hatalomnak félreismerése. A tudomány bármilyen legyen is, sohasem involválja magában azt, mintha a tudományos képzettség és kézimunka valami összeférhetlen, vagy valami olyan lenne, mi egyik a másikára árnyékot vet. Sőt ellenkezőleg, e kettő nagyon is szépen megáll egymás mellett, s egy emberben összpontosítva, nemcsak szép, nemcsak hasznos, hanem azon megbecsülhetetlen előnyt biztosítaná az embernek, hogy a csak szellemi munkával foglalkozót testileg is erősítené, sok haszontalan abrándtól, az elégtelenségtől megmentené, a kézművesnek ellenben lehetővé tenné a szellemi élvezetet is.

Sohasem volt oly nagy különbség a tudomány és ismeret tekintetében az emberek között, mint jelenleg van. Minél hátrább megyünk, annál egyenletesebbnek találjuk a társadalmat. A tudomány kezdetben csak egyeseknek volt birtokában, s e tudomány is nagyobbára csak nyelvészet és rethoricából állott, s

még a múlt század tanügye is nagyobbára csak e körül forgott. Tehát bizonyos ismereti egyöntetűség uralkodott ezelőtt, míg a mai társadalom a legnagyobb kontrasztot nyújtja. Az egyik a csillagok elemeit és hőfokát számítja, a másik még félig vad, a harmadik még ott áll a hol öt ezredévvél ezelőtt állottunk.

Tagadhatatlan, hogy e differentiák kiegyenlítésén most is fáradsunk, de igen helytelen azon nézet, hogy a tudomány és ösmeret csak a szellemi munkára jogosít, helytelen azon szokás, hogy a középiskolákból kikerült ifjaink csak e kettő közül tudnak választani: hivatalnok — esetleg proletár. Hogy ilyenkor atyja üzletéhez fordulna valaki, alig van reá eset, mert hát a mesterség derogál!

Láttuk tehát mindezekből, hogy a mai haladás mellett lényegileg nem tökéletesedünk, nem boldogulunk. Láttuk azt is, hogy ennek oka részben magában az emberben, részben a haladás irányában rejlik. A tudomány nagy lépésekkel halad előre, az elért eredmények, találmányok csodálatra indítanak mindenkit. A távirótól a phonographig egész legiója áll előttünk a csodás szereknek, s mégis, ha kérdezzük, mennyiben fokozták mindezek az egyesek boldogságát, azt nyerjük feleletül, hogy a világ általában nem boldogabb mint azelőtt volt.

Mindez azonban nem azt mutatja, mintha talán a fejlődő tudomány s közfelvilágosultság állna utjában az ember boldogságának, hanem, hogy a reális ismeretek bármily nagy száma sem fogja boldogítani az embert, ha szív- és kedélyvilágában nincs meg hozzá az alap. Egyoldalú intellectualis fejlődés nem boldogít. A tudomány csak akkor fog boldogítani, ha az ész mellett a szív világát tökéletesíteni fogja, ha értelmi fejlődés erkölcsi haladással párosul. Ha a tudomány összes bajainkat orvosolná, a bajnélküli állapot még mindig oly negativum, mely messze áll a positiv boldogságtól.

De a tudomány ne csak negativ orvosszer legyen, keressünk benne positiv boldogító elemet is; ez azonban csak úgy lesz lehetséges, ha a tudomány sugarai, az erkölcsök, a szív és kedély világát bearanyozzák, a hívés a tudással megbékül. De éppen ezen a fontos téren csak rontunk és semmit sem építünk.

Sem a tudomány, sem a művészet haladása, sem társadalmi állapotaink jelen stadiuma nem olyan, hogy az ezek által föléb-

resztett igényeink és vágyaink kielégíttetnének, orvosoltatnának, testileg is, lelkileg is koresosulunk. Pedig a felvilágosultság, az öntudatra ébredés mindig nagyobb lesz. Mindinkább meggyőződik az egyes, hogy önérvényesítéséhez mindenkinek joga van, az én a történelmi, traditionális, sociális hagyományokon fölülemelkedve, mindenben egyenjogot követel, a kék vér és velünk született jog fogalmain nevetve, a személyesség elismeréséért küzdve, a társadalmat nivellirozni iparkodik. A személyesség ezen potenciális érzete szülte korunk socialistikus törekvéseit.

A bűnök száma sem apadt a haladás mellett. Moralstatistiai kimutatások tanusítják, hogy kórházaink s tébolydáink mindig jobban telnek, új meg új fegyházakról kell gondoskodnunk. Az erkölcstelenségnek csak a formája változik, mintha magok a bűnök is civilizálódnának.

Az igények világát éljük, úgy, hogy időnkben az igények minősége és mennyisége — fokmérője az egyén állásának, műveltségének, de vajjon boldogságanak is — fokmérője-e ez, már az más kérdés. S fájdalom, a legtöbb igény kielégítése már nem is szerez boldogságot, az ember élvezeténél közönyös marad, de azonnal beáll az elégtelenség és fájdalom, ha ki nem elégítetik. Másrészt minél több az igény, annál kisebb a valószínűség, hogy mindannyi a mennyiszert fellép, kielégíttessék. Így a fájdalom forrását sok esetben mi magunk ápoljuk, neveljük magunkban.

Korunk erkölcsi gyengesége jellemzőleg visszatükröződik igényeink és vágyaink nagy halmazán. A belső erőt és méltóságot tetszetős külső, fényűzés, s más csalékonyság által akarjuk föltüntetni. Nagy lelki szegénység az, ha minduntalan külső czégerre szorulunk, hogy észrevétecsünk, méltányoltassunk. A jellemeszegény és erkölcscileg törpe egyéneket többnyire jogosulatlan vágyaik kielégítése teszi azokká. De ha nincs erkölcsi érzés és lemondás, a vágy menthetlenül örvénybe sodorja az embert. Nem boldogulunk, mert téves irányt követünk. Nem maga a tulajdonképeni haladás, hanem annak téves irányai, nem a tudományok állanak a boldogulhatás utjában, sőt ezek magok eszközei legyenek a tökéletesedésnek, — hanem az ezekből vont álkövetkeztetések. Erkölcsi érzület és vallás kell a társadalom-

nak s megtisztul annak fojtó légköre. Fojtó e légkör pedig nagyon, mert az erkölcsi érzület romjai felett az egoismus fagyasztó szelénél az elégtelenség sötét virága fejlődött ki!

Uj formát követelnek a régi eszmék, mely hódítson, míg ismét egy uj metamorphosis ki nem szorítja őt, mert hát »így megy minden az ég alatt!«

Selmecebánya.

Szlamka Elek.